

moest opvangen, d.w.z. eerst concentreren op vertrouwde adressen om ze vervolgens te distribueren naar punten in Amsterdam of elders waar andere illegale groepen de cliché's kwamen afhalen om er nagemaakte stempelafdrukken mee te maken. Hoeveel personen eind '43 – begin '44 in het werk voor de PBC een volledige dagtaak vonden, is niet precies bekend – wellicht waren het er omstreeks honderd. Al dat werk vergde veel geld. Tot het illegale Nationaal Steunfonds ('de bankier van het verzet') in de bres sprong, is, schijnt het, een groot deel van dat geld verkregen doordat personen die over het nodige geld beschikten, voor een nagemaakt pb een behoorlijk bedrag betaalden, soms zelfs f 300 of f 400.¹

Van der Veens groep heeft van verscheidene drukkers hulp ontvangen; bijna twee jaar lang was Frans Duwaer, directeur van de Amsterdamse Drukkerij J. F. Duwaer & Zonen, van hen de belangrijkste. Duwaer heeft, aldus een van van der Veens medewerkers, W. B. Vreugdenhil,

'alle zondagen aan dat drukken gegeven, want het moest gebeuren als er niemand in de drukkerij was en er mocht ook geen spoor achterblijven van het clandestien werk. Aan het einde van de werkdag moest alles weer precies op zijn plaats gelegd worden. Alle sporen moesten verdwijnen en de gezellen troffen maandag de machines en de gehele drukkerij weer aan zoals zij die zaterdag hadden achtergelaten. Dat betekende dat wij de as van onze sigaretten in het bovenzakje van onze overalls deponeerden om vooral geen as op de grond te morsen; dat elk papiertje, elke interlinie, elke inktspatel weer precies zo neergelegd moest worden als zij aangetroffen waren. Alle kleur- en toestelproeven² werden op een groot papier gedeponerd om ze tezamen in de oven van de centrale verwarming te verbranden. Ik geloof niet dat ooit iemand van de drukkers gemerkt heeft dat er zondags gewerkt werd – en mochten zij het gemerkt hebben, dan hebben zij prachtig gezwegen.

... En Frans drukte. Hoe? Lijdende aan een ernstige maagkwaal, die hem dikwijls het staan en zitten tot een pijniging maakte, stond hij uren lang aan de pers in te leggen, steeds weer het resultaat kritisch beoordelend en verbeteringen aanbrengend waar die nodig waren, zonder morren, zonder klagen, urenlang. Even werd gepauzeerd om het meegebrachte boterhammetje te eten en dan – weer doorgewerkt tot het donker werd. Dit bijna twee jaar lang, iedere zondag, met een korte onderbreking in het voorjaar van 1943, toen hij een ernstige maag-

¹ De groep van der Veen heeft daarnaast belangrijke financiële steun ontvangen van enkele vermogenden, onder wie de aannemer F. J. van der Meyden. Deze had in de zomer van '40 opdrachten van Duitse militaire instanties aanvaard, maar toen hij daarmee van eind '41 af doorging, deed hij zulks in overleg met van der Veen.

² Het 'toestellen' was nodig tot de drukmachine scherp drukte en precies op de juiste plaats.